

Twée zeeuwse forten

Van der Dussen en Ghijsseling, de forten van twee Zeeuwse kooplieden op Brasielsche kust

Hannedea C. van Nederveen Meerkerk

Inleiding

De grootste overslaghaven van de Nordeste ligt in Pernambuco, op ongeveer 50 km ten zuiden van Recife. De SUAPE, een complex van silo's, tanks, steigers, kranen en barakken, kijkt uit over de Atlantische Oceaan en over de Bahia de Suape, waar de Rio Suape en de Rio Pojuca of Ipojuca in uitmonden. De baai wordt gevormd door een rif, dat twee doorgangen vrij laat, één vlak onder een hoge kaap, *Cabo do Santo Agostinho* en de ander direct voor het nieuwe havencomplex. In vroeger tijd werd de baai strategisch beschermd door *Forte Nossa Senhora. de Nazaré*, boven op de kaapheuvel. Het was karakteristiek voor Portugese vestingbouwers om hun forten en versterkingen op hoog gelegen plaatsen te bouwen, in tegenstelling tot de Nederlanders, die zich bij voorkeur laag aan de kust en bij riviermondingen nestelden, nomen est omen. Beide principes hebben hun voor- en nadelen. De vijand kon men vanaf het hoge standpunt van verre zien aankomen en de eigen locatie was moeilijk inneembaar. Maar de schoten vanaf iets meer dan het maaiveld, vlak boven het oppervlak van de zee, troffen vrijwel altijd doel, terwijl proviandering, of de vlucht naar de eigen vaartuigen ook sneller te realiseren was.

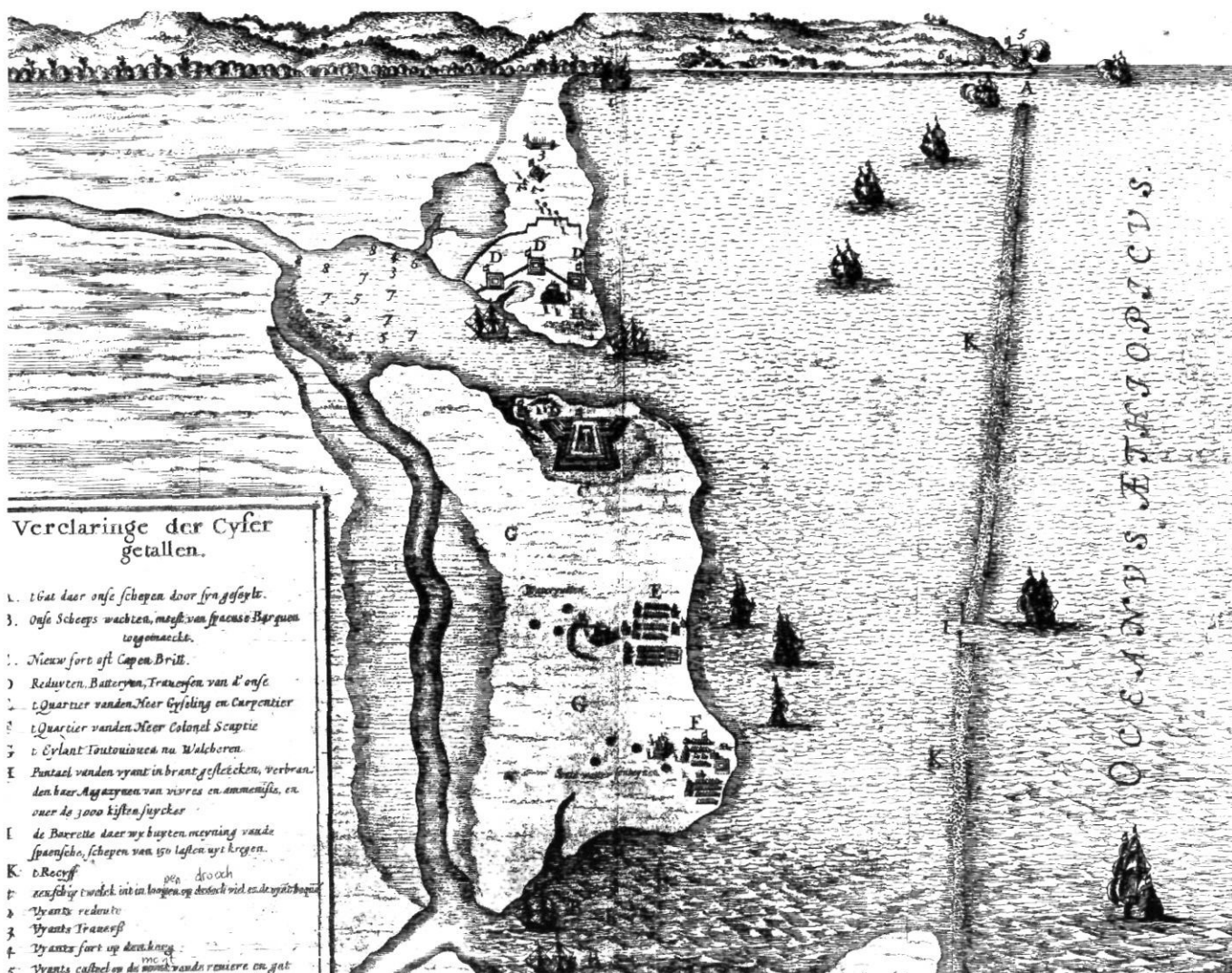
Het waren in de zestiende eeuw de Fransen, die als eersten (zoals op meer plaatsen in Brazilië en elders in de wereld!) op de heuveltop een versterkte nederzetting, Povoação, bouwden. Vanwege een niet georganiseerde compagnie-structuur, verdwenen deze vroege kolonisten echter meestal na enkele jaren, of ze werden later verjaagd. Door de Portugezen werd dit dorpje later als *Vila de Nazaré* opgenomen in de vestingwerken van het fort, dat zij in 1630 construeerden, toen zij door Diederik van Waerdenburgh en de zijnen uit Olinda en Recife verjaagd waren. *Forte de Nazaré* was naast *Araial do Bom Jesus* (of *Araial Velho*) het tweede Portugese steunpunt in bezet gebied. De gradiëntes van de heuvel volgend, had *Forte de Nazaré* een onregelmatige vorm. Een Nederlandse aanval werd in 1632 door de latere tegenspeler van Johan Maurits van Nassau, Commandant Giovanni Vintesimo, Conde de Bagnuoli, afgeslagen, hetgeen toegeschreven werd aan de hemelse hulp van Onze Lieve Vrouwe van Nazareth, waaraan het fort sindsdien zijn naam ontleende.

De historie wil, dat in 1632 op een namiddag drie schepen van de West Indische Compagnie (WIC) kwamen aanzeilen

en onder de rook van het fort de baai binnenvoeren. Dit gebeurde zonder noemenswaardige tegenstand; de Portugezen wreven zich in de handen: "Muito bom! Laat ze maar komen! Straks wordt het donker en als ze morgenochtend weg willen, dan pakken we ze bij de ingang!" Groot was hun verbazing, toen de baai de volgende morgen verlaten bleek te zijn. Leeg, geen vijandelijk schip te bekennen. Hoe was dat nou mogelijk? Waar waren die Hollanders gebleven? Accuut gezonken? Door plotseling hevige landwind over het rif weggeblazen? Lagen ze verscholen in de mangroves achter de eilandjes? Hadden de wachtposten geslapen toen ze stiekum vertrokken? Niets van dit al. De Hollanders hadden, om de beide eilandjes heen varende, de zaak verkend en waren bij de invallende duisternis ver van het fort onder de bescherming van het oostelijk eiland, binnengaats voor anker gegaan. Noodgedwongen, want ze hadden erop gerekend de baai aan die andere kant te kunnen verlaten, maar dit bleek een misrekening, want het rif zat daar vast aan het vasteland. In de val! Maar voor niet slechts één gat te vangen, hakten de matrozen heimelijk 's nachts een smalle doorgang, precies breed genoeg om de schepen één voor één te laten passeren. Ontsnapt voeren zij iets zuidwaarts om bij het eiland *Santa Alexia*¹ voor anker te gaan. Dat hakken moet wel hebben doorgeklonken, zo in de nacht over het water. Op het fort dacht men waarschijnlijk, dat die Hollanders op hun klompen op het dek de Driekusman aan het dansen waren, want de verbijstering 's anderendaags was dus groot. De historie vermeldt niet, of de directie van de havenmaatschappij zich bij de keuze en aanleg van deze historische feiten bewust was. Maar door de lokale bevolking wordt het verhaal nog steeds met een zekere zelfspot in geuren en kleuren verteld, alsof ze er zelf bij zijn geweest. "*Os Holandeses...oxênte!*"²

Veroveringen

Om de controle over Recife en ommeland te consolideren, maakten schepen van de West Indische Compagnie (WIC) van begin af aan verkenningstochten langs de kusten van de noordelijke staten Paraíba, Rio Grande³ en Ceará en naar het zuiden langs Zuid-Pernambuco, het tegenwoordige Alagoas, en Sergipe. Soms kruisten zij zelfs tot voor São Salvador de Bahia, het centrum van de Portugese militaire en bestuurlijke macht. In 1633 veroverde de WIC onder leiding van veldheer

Afb. 1. Kaart van Jacob Kyns, ca 1635 (Gemeentearchief Amsterdam). Fort Ghijseling alias Domburg alias Capen Brill, ligt op het "Eylandeken Walchoren", alias Ilha da Coquia. Het deel met de kwartieren van de heren Ghijseling, Carpentier en Schoppe (E en F) werd door de SUAPE opgespoten.

Sigismund von Schoppe, vernederlandst tot "Generaal Schop", *Forte Santa Catarina* bij het vlek Cabedelo, gelegen op de meest oostelijke punt van Paraíba. Dit werd voortaan "Fort Margaretha" genoemd, naar de vrouw van de bevelhebber, Margaretha Schop, geboren van Lohuyzen.⁴ Enkele maanden later, in het begin van 1634, viel ook het sterke *Forte Três Reis Mâgos* bij Natal in Rio Grande in Nederlandse handen. Deze naam veranderde in "Fort Ceulen", naar de Politieke Raad Mathias van Ceulen, die de veldtocht mee maakte.

Deze wapenfeiten leken voor de consolidatie van het noorden voldoende en zo kwam het gebied ten zuiden van Pernambuco aan de beurt. Hier was het strategisch dominante *Fort Nossa Senhora de Nazaré*, Fort Nazareth, de Hollanders een doorn in het oog. Niet alleen bij de bevelhebbers, maar ook bij de WIC kooplieden en vrije handelaren, want het achter-

land van "Kaap Augustijn" met de plaatsen Ipojuca en Serinhãem was vruchtbaar en stond al lange tijd bekend om zijn rijke veestapels, suikerplantages, akkers en boomgaarden. Von Schoppe belegerde Nazaré in 1634. Het was een hachelijke onderneming; de kaap was een hoge, kale berg van een slipperig soort rode aarde, aluviale, ijzerhoudende aardlagen, zoals ook aangetroffen in de buurt van Olinda en op het eiland Itamaracá. Schoppe bevond zich in gezelschap van twee Zeeuwse kooplieden, die ook aan verschillende tochten naar het noorden hadden deel genomen, Adriaan van der Dussen en Johan Ghijseling, varend voor de Kamer van Zeeland. Zoals zoveel kooplieden uit die epoche combineerden zij hun handelspraktijken, met de functie van zee kapitein en bestuursambtenaar. Uit de omvangrijke correspondentie van met name Ghijseling aan de Heren van de Kamer van Zeeland, zijn veel gegevens uit de beginjaren bewaard gebleven.

Van der Dussen schreef in opdracht van de gouverneur aan boord van de Overijssel, op de terugreis naar patria in 1639, een buitengewoon informatief rapport over de stand van zaken in de suikercultuur. Nassau achtte dit rapport van zo groot belang, dat hij het noemde in de biografie over zijn Braziliaanse jaren, het beroemde boek uit 1647 *Rerum per octennium...etc.*, dat naar de schrijver Caspar van Baerle (1584-1648), bekend staat als "de Barlaeus". Na zijn terugkeer ondervond Van der Dussen enkele strubbelingen met de bewindhebbers van de WIC en voer nadien in dienst van de VOC naar Azië.

In 1635 werd Forte Nazaré aan de WIC overgegeven, korte tijd na de val van Forte Real of Araial do Bom Jesus, dat na de invasie was opgericht in het achterland van Recife. En dat dit laatste, zeer sterke fort het na vijf jaar eindelijk begaf, was een gevolg van de verovering door Von Schoppe van het vestingsplaatsje *Nossa Senhora de Conceição* op het eiland Itamaracá, waardoor de voedsel en watertoevoer werd afgesneden. Hiertoe was al in 1631 het karakteristieke Fort Oranje gebouwd. Voor wat Fort Nazareth betrof, de Portugese opperbevelhebber, Matias de Albuquerque, kreeg in 1635 toestemming om met al zijn troepen uit het onder Nederlands bewind staande Noordoosten naar het Caraïbisch Zeegebied

te vertrekken onder belofte nimmer meer een voet op Braziliaanse bodem te zetten. Maar een jaar later bevond hij zich alweer in Zuid-Pernambuco (Alagoas), in het sterke Forte Bonaventura, natuurlijk hoog op de heuvel, bij het dorp *Vila do Porto Calvo*. Met wisselend succes zou de Poolse kolonel in Staatse dienst, Chrestoffle d' Artichaut et d' Artichewski, deze plaats belegeren. In 1637 tenslotte versloeg Nassau de Portugezen, onder wie Bagnuoli, in de nog steeds beruchte Slag bij Porto Calvo. Vóór de overwinning bij Porto Calvo was Fort Nazareth voor de WIC enorm nuttig, omdat het het laatste permanente militaire steunpunt ten zuiden van Recife was en het de dominantie over het vruchtbare ommeland in handen had.

Verraad

Fort Nazareth en het gebied eromheen bleven tot 1645 onder Nederlands beheer. Dat jaar, een jaar na het vertrek van de gouverneur, was een rampjaar voor Nederlandse Brazilië. Recife werd door de Portugezen belegerd en vrijwel uitgehongerd. Mauritsstad werd grotendeels verlaten door de Hollanders en geslecht; Huis Vrijburgh, het prachtige Nassoviaanse paleis, werd van de bovenverdiepingen en van zijn

Afb. 2. Bahia de Suape met de volgens overlevering door de Hollanders gehakte doorgang in het rif (deze en de hierna volgende: foto auteur 1999)

Afb. 3. In natuur- en baksteen opgetrokken resten van soldatenkwartieren behorende bij Fort Nazareth.

torens beroofd, opdat men vanuit Recife een beter schootsveld zou hebben in de richting van de Portugese troepen op het vasteland. Deze hadden vlak tegenover Mauritsstad een versterking gebouwd, door de Hollanders betiteld met de naam: "Fort Altena". Ook het eiland Itamaracá met Schopstad en Fort Oranje werd tot twee keer toe belegerd. Diederik van Hoogstraten, de bevelhebber van Kaap Augustijn, koos eieren voor zijn soldij in de vorm van Portugees aanzien. Hij was gehuwd met een Portugese en beled openlijk de Rooms-Katholieke godsdienst, evenals zijn kapiteins Albert Gerritsen Wedda, Jan Hik (of Hek) en Caspar van der Ley. In ruil voor hoge beloningen gaven zij Fort Nazareth en daarmee het hele door het fort gedomineerde gebied, over aan de Portugese bevelhebber Martino Soares Moreno. Koopman-schrijver Johan Nieuwhof beschrijft in gloedvolle bewoordingen het afgrijzen van de Raden van Recife en de correspondentie die hierover gevoerd is tussen Moreno en André Vidal de Negreiros en het Hof te Lissabon. "Wan der Ley" c.q. "Wanderley" behoort momenteel tot de meest voorkomende familienamen in Alagoas en Pernambuco.⁵ Ook de namen 'Wedda', "Hick" en "Heck" komt men nog tegen. Naast de tamelijk verbreide naam "de / da Hol(l)anda", een bijzonder onderdeel van gemeenschappelijk cultureel erfgoed.

Fort Van der Dussen

Wij keren terug naar de begintijd. De Nederlandse troepen hadden het zich met die tweede doorgang in het rif comfortabel gemaakt. In 1634 bouwden zij een kleine batterij aan de voet van de kaap binnen de baai, bij de monding van de rivier Rio Pojuca. Eigenlijk was deze verschansing bedoeld als een opmaat tot de verovering van het grote Forte de Nazaré. Om te beginnen werd een batterij gebouwd tegen het vijandelijk vuur van bovenaf. Een batterij in die context moet men zich voorstellen als een (meestal kunstmatig opgeworpen) verhoging, bedoeld voor een of enkele kanonnen. Dit oorspronkelijk plan werd uiteindelijk een sterke redoute, vierkant van vorm en vergelijkbaar met het bij Recife in 1630 gebouwde "Juffrouw de Bruyn", dat is opgenomen in het tegenwoordige Forte Buraco. De redoute bij de kaap was omgeven door een wal met de ingang aan de westkant, de landzijde. Daar stonden tussen de omwalling en de ingang twee batterijen en aan de kant van het water één. Het verdedigde de plek met zes vuurmonden. Op de binnenplaats waren aan drie zijden officiersverblijven en munitie-opslagplaatsen; de manschappen verbleven in de onmiddellijke nabijheid in vijftien barakken, buiten het schootsveld van het grote fort boven hun hoofd. In de Barlaeus staat een duidelijke plattegrond, waardoor wij

inzicht krijgen in de inrichting van de redoute en ook meer informatie over de naam: "Pontale Castrum Dussij".⁶ Door de Portugezen werd het *Forte do Pontal de Nazaré* genoemd, of *o Pontal*, de Nederlandse literatuur spreekt wel van "het Punttael". Erosie heeft in de loop der eeuwen helaas de geografische bodemgesteldheid veranderd en van lieverlee verzakte het fort tot in het water van de baai. Bij eb zijn er nog resten zichtbaar, formaties roodbruine steen, voor de Archeologische Identificatie Missie in 1999 vanuit de lucht duidelijk waarneembaar. Hoewel de Piper Arrow laag vloog, was het op die afstand echter niet mogelijk te onderscheiden of het hier om baksteen, dan wel natuursteen ging.

Bij de lokale bevolking zijn aan Fort Van der Dussen geen herinneringen of directe overleveringen blijven bestaan, behalve dan een brede armzwaai en een stralend: "*Tudo do Tempo Holandês!*", alles uit de tijd van de Hollanders. De notie van *o Tempo Holandes*, de Nederlandse Periode, voedt in de Nordeste tot op heden een wijd en zijd verbreid historisch besef, dat de basis is van een specifiek identiteitsgevoel in twee staten, in de eerste plaats Pernambuco, maar ook Alagoas.

Afb. 4. Deel van een soldatenkwartier bij Fort Nazareth. Op het pad ervóór werd veel limoneta aangetroffen.

Archeologisch onderzoek in de contreien van de Cabo werd in 1981 bedreven door Ulysses Pernambucano de Mello. Deze archeoloog is de zoon van de op 7 januari van dit jaar overleden nestor der Braziliaans-Nederlandse geschiedvorsing, Prof. José Antonio Gonsalves de Mello, schrijver van het standaardwerk "*Tempo dos Flamengos*".⁷ Ulysses' onderzoek was meer gericht op de voor de kaap liggende schepen, terwijl Fort Van der Dussen niet specifiek, maar als onderdeel van het hele Cabo de So Agostinho-complex, in het onderzoek was geïncorporeerd. Onduidelijkheid over de exacte lokalisering van de talloze Portugese en Nederlandse forten, redoutes en batterijen van dit gebied is aldus blijven bestaan. Zo wordt er door sommigen aangenomen, dat het grote fort zelf de naam Fort Van der Dussen zou hebben gedragen. Zeker is, dat aan de mond van de Bahia Suape een versterking genaamd *Castrum Maritimum*, heeft gelegen met een batterij van marmar, volgens Barlaeus. Nergens elders wordt hierover gerept en men moet derhalve aannemen, dat het van Portugese makelij is geweest. Maar de verwarring wordt nog groter, als men weet dat dit Waterkasteel bij de baai-ingang, ook met *O Pontal* werd aangeduid.

Ook liggen er in de omgeving ongeïdentificeerde ruïnes, naar men aanneemt soldatenverblijven, waarbij wij in 1999 werkelijk bergen *limoneta* vonden, natuurlijke ijzerbolletjes, die door schaarste van echte ammunitie, als kogels werden gebruikt, en, een weinig bekend feit, in navolging van de Portugezen later ook door de Nederlandse troepen. In grote delen van deze kwartieren is rode baksteen verwerkt van een maat (27 à 28 x 10), die in Nederlands genoegzaam voorkwam en als ballast werd overgevoerd. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat deze kwartieren ook in de Nederlandse tijd onder eerst Schoppe en daarna Van Hoogstraten, in gebruik zijn genomen en van reparaties voorzien.

Wanneer een halfronde dam om de locatie van de stenen bij de landtong binnen de baai, zou worden aangelegd, zouden de resten van de Barlaeus versie van *Castrum Dussij* of: *Pontale Arx*⁸ met proefsleuven op de landtong en met behulp van onderwaterarcheologie kunnen worden onderzocht en geanalyseerd. De Holland-, in casu Zeelandfactor, zou door vondsten van dagelijkse, materiële cultuur, genoegzaam kunnen worden vastgesteld. De architectonische rest kan worden geconserveerd en voor zover wenselijk gerestaureerd. Als historisch monument zou het fort een toeristische trekpleister zijn. Nu ligt zijn toekomst binnen het decennium, of eerder, naamloos in de golven van de Bahia Suape.

Fort Ghijsseling

Met Fort Ghijsseling is het nog droever gesteld. Hiervan is geen enkele opstandrest bewaard gebleven, noch beklijft er bij de bevolking aan dit fort een andere herinnering of associatie, dan de wijde armzwaai en de trouwhartige glimlach: "*do Tempo holandês, viú!*" In de Portugeestalige vakliteratuur heet het naar Barlaeus: *Castrum Gisellini*.⁹

Johan Ghijsseling, bewindhebber van de Kamer van Zeeland tot Vlissingen, kwam met het schip de "Middelburgh" op 17

Afb. 5. Cabo de Santo Agostinho met op de voorgrond het nieuw aangelegde woonpark voor de medewerkers van de SUAPE. Rechts van de weg over de kaap ligt de landtong met de bij eb zichtbare resten van "Pontale Arx", Fort Van der Dussen.

januari 1632 in Brazilië aan. Hij resideerde als Politieke Raad in Recife, verbleef op het eiland Itamaracá en trok nog datzelfde jaar mee op naar Paraíba en Rio Grande, waarna, zoals gezegd, de verovering van Kaap Augustijn volgde. Fort Ghijsseeling was een vrij groot, rechthoekig fort met twee halve bastions aan de noordzijde. Het lag eveneens binnen de baai, ongeveer 500 meter van Fort Van der Dussen, op het oostelijk, dus het meest naar de zee toe gelegen eilandje. Dit droeg de Indiaanse naam Toutouiouca, door De Laet "Het Eylandeken Walcheren" genoemd. Cartograaf Jacob Kyns noemt het fort op zijn kaart "Nieuw Fort oft Cap en Brill", de voor zover mij bekend enige verwijzing in Hollands Brazilië naar Den Briel, waar in 1572 de Watergeuzen een halt toeriepen aan de Spaanse legerscharen. De kaart is ongedateerd, maar gezien de aanduiding van de kwartieren van Ghijsseeling en diens collega Politieke Raad Servaes Carpentier, zal hij omstreeks 1634 zijn getekend. Na het vertrek van Johan Ghijsseeling naar patria (september 1634), werd het algemeen "Fort Domburg" genoemd, of ook wel "Fort Walcheren". Er tegenover zou het Portugese Waterkasteel met een marmeren batterij hebben gelegen.

Volgens de afbeelding in Barlaeus was Fort Ghijsseeling

omgeven met een slotgracht, die behalve ter verdediging in die drassige omgeving ook als afwatering zal hebben gediend, vergelijkbaar met de hydrografische werken rond Fort Frederik Hendrik (of "Vijfhoek", 1630) in Mauritsstad. De ingang van Fort Ghijsseeling lag vlak tegenover Fort Nazaré. Vóór de ingang lag in de gracht een batterij. Grappig is de aanduiding van de plaats in het rif, waardoor de verkenningsschepen wisten te ontsnappen: "*Aperta rupis per que redibant naves*". Het eiland Walcheren is in de loop der tijd aan het andere eilandje vastgegroeid en heet tegenwoordig "Ilha da Coquaiá", een oude naam voor "kokosnotenplantage". Er bevindt zich een boeren bedrijfje met wat kleinvee en groenteteelt en inderdaad een groot aantal kokospalmen. De eigenaar van het eiland SUAPE, stortte enkele jaren geleden over het zuidoostelijk deel 300 ton wit zand, zodat het van verre zichtbaar is door zijn helder oplichtende ronde kop. Hierbij gingen de aan die kant gelegen soldatenverblijven verloren. Op onze rondvlucht over dit gebied in oktober 1999, werden aan de noordoostkant van het eiland, recht tegenover de kaap, enkele opmerkelijke markeringen in het landschap waargenomen, atypisch voor de verdere topografie. Eén was een plas water in de vorm van een bijna gelijk-

Afb. 6. Bahia Suape, met op de voorgrond Ilha da Coquaia. Op de achtergrond het nieuwe havencomplex SUAPE.

zijdige driehoek aan de kant van de kaap, daarnaast een witte, deels onbegroeide plek die een merkwaardige gelijkenis vertoonde met de plattegrond van Kyns, en tenslotte enkele ronde en min of meer rechthoekige, eveneens deels of geheel onbegroeide, roestbruine verkleuringen tegenover het rif. Archeologisch onderzoek zou zeer wenselijk zijn, met behulp van duikers, infrarood fotografie en weerstandsmeting. Haast is ook hier geboden, aangezien de uitbreidingsplannen van de SUAPE bijzonder bedreigend zijn. Als een laatste kans, om de historische aanwezigheid van ook dit Zeeuwse fort boven water te krijgen, werd de locatie van Fort Ghijsseling in het aanbevelingsrapport ten behoeve van de HGIS-C commissie (Homogene Groep Internationale Samenwerking en Cultuur van de Ministeries van Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur & Wetenschap) in december 1999 op de derde plaats gezet, ná Fort Oranje en Forte Buraco.

Nu het archeologisch onderzoek van Fort Oranje op het eiland Itamaracá gewaarborgd is en Forte Buraco als monument is erkend door de IPHAN, het Braziliaanse equivalent voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, wordt het tijd aandacht de vragen voor een speurtocht naar dit Zeeuwse fort op Ilha da Coquaia, tegelijk met onderzoek naar het zusterfort op de landtong aan de overkant. De directeur van de

SUAPE, Mr. Sérgio Kano, in 2000 op bezoek in ons land ter gelegenheid van de ondertekening van de samenwerkingsovereenkomst tussen de steden Amsterdam en Recife, zei hier wel oren naar te hebben. Eind 2002 zal een exploratietocht met weerstandsmeting en een zogenaamde "diepzoker", worden ondernomen door de auteur, vergezeld van de archeologen Albuquerque, Hefting, Hijmans en Van Westing.¹⁰ Wie Brazilië kent voegt hieraan toe: "*Se Deus quiser.*"

Afb. 7. Opvallend driehoekige vormen in het landschap van Ilha da Coquaia op de plek van Fort Ghijsseling.

Literatuur

- Marcos Albuquerque, Velda Lucena en Doris Walmsley, *Fortes de Pernambuco*, Recife 1999.
- C., Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura Illustrissimi Comitis J.Mauritii Nassoviae etc.*, Kleef 1547/ Portugese vertaling en commentaar: Cláudio Brandão, Recife (1940), 1980.
- O.F. Hefting en H.C. van Nederveen Meerkerk, *Report Archaeological Identification Mission Brazil*, Amsterdam 1999.
- J. de Laet / S.P. l'Honoré Naber, *Iaerlick Verhael*, vols.1,2,3; - / J.W. Warnsinck, vol.4, Den Haag, 1931-1937.
- U. Mello de Pernambucano, 'O Cabo de Santo Agostinho e a Baía de Suape', in: *Revista do Instituto Arqueológico, Histórico e Geográfico Pernambucano*, vol. LIII, Recife 1981, pp 31-112.
- J.L. da Mota Menezes, *Fortificações Portugueses no Nordeste do Brasil*, Recife 1986.
- H.C. van Nederveen Meerkerk, Recife, *The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective*, Assen / Maastricht 1989.
- Id., Forte Buraco, in: *Bulletin Centro Cultural Holanda Portugal Brasil*, 48, Lisse, maart / april 2001, pp 5-6.
- 'Nieuw Holland of Hollantsch-Brasil in Zuid Amerika', hoofdstuk over de WIC forten van Brazilië in: *The Dutch Oversea: Architectural Survey Mutual Heritage in four Centuries in three continents*, onder redactie van C. L. Temminck Groll, Zwolle, Waanders, verschiijnt 15 nov. 2002.
- *Trilha dos Holandeses*. Brochure over de restauratie van een historische brug en bijbehorend pad buiten Fort Oranje op het eiland Itamaracá, in samenwerking met Oscar F. Hefting, Amsterdam, MOWIC uitgave 2, Amsterdam, juli 2002.
- J. Nieuhof, *Gedenkwaardige Zee- en Lantreise behelzende al hetgeen op dezelve is voorgevallen. Beneffens een bondige beschrijving van gantsch Neerlants Brasil*, Amsterdam 1682.

Noten

- 1 Laet heeft het halsstarrig over "S.Alexio"
- 2 Verbastering van "o gente!", o volk: "man o man!"
- 3 Toentertijd nog zonder het predicaat "do Norte" als onderscheid van Rio Grande do Sul.
- 4 In 1637 beval de zojuist gearriveerde gouverneur, Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, 1604-1679, dat de naam in het vervolg zijn moeder zou herdenken, Margaretha von Holstein-Sonderburg.
- 5 De huidige Nederlandse Consul in Recife bijvoorbeeld luistert naar de naam Weber Wanderley Lins.
- 6 Hoekpunt Fort Van der Dussen.
- 7 Ned. Vert. door B.N. Teensma, *Nederlanders in Brazilië*, 2001.
- 8 Resp. platen 36 en 37.
- 9 Plaat 36 in de Barlaeus, helaas zonder maatschaal.
- 10 De diepzoeker is in bruikleen meegenomen door Hans van Westing, tezamen met Floris Hijmans, lid van de Stichting "Archeologie en Monument" in de Provincie Drenthe.